

A FENNMARADÁS KÖTELESSÉGE ÉS AZ EMLÉKEZET FELSZABADULÁSA

A gyászolásra képtelenség képessége

Közösségi viselkedés, szeretet, illúziók és kultúra-elsajátítás, erkölcs és relativizált spirituális értékek kérdései teszik ki aktuális számunk java részét, teóriákban és víziókban, tapasztalati tudásban és megfigyelések során rögzített változatok, régi koroké és napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgyörökhöz és ideákhoz igazítani a szemlézés rovatát is, melyben most nem egy, inkább több harmonizáló kiadványról ejtenék szót.

Az egyik, s a tematikus kapcsolódásban legközvetlenebb monografikus mű, alcíme szerint „*A közösségi viselkedés alapjai*” keretet vállalja ahhoz, hogy egy német szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, lakossági értékrend, mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként kifejezetten a komplexusairól is, természetesen).¹ A kötet kulcsfogalma talán a szeretet, de mellette épp annyira a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelődésnek is legalább akkora „terápiás” tér jut. A kötet frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-)Németország fiatal nemzedékeit, amely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, rendszerkritikus világképnek, a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek mozgalmi hangütésének. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros egy bűntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteti siető, a megbocsátásért látszat-bűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról ad intim látképet, a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen eldegélő nemzeti közösséget kap rajta önnön hitványságán. A vesztes és áldozatokat jócskán számláló első háború, a weimari kísérlet kudarca, a traumatizált németek önkéntes alárendelődése a „lelkiismeret szavát” új

agresszióba átmanipuláló közfelfogásnak, de erre ráadásul a felgyülemlett problémák (felelős keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlttagadás és át-hősiesítés, bűnbakok keresése és megtorlás igénye, stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálására a gyermeki csodavárásra áhítózókat. A Hitlerben vakon követhető mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót és messi jövendőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömegtársadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást. Mitscherlichék szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze mindez a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („végső” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-történtté hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segítelyéből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődés-tudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával, és az ipari jelentőségű népirtással mintegy osztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgysem elvárható, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-felelőtlenége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvetés kínja először talán a szülei tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációval került napirendre, s ma már kevésbé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanye-

¹ Alexander és Margarete Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014., 254 oldal

résével és a tolerancia újratervelésével lett képes ténylegesen felnőni. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki, és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, keresve sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, s (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrészközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A könyv súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén, de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző tálalás révén folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvesztes korszakai annyira sugárzóan frappírozzák e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt története, ekkora felelősség kezelni nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyászmunka kollektív elsinkófalása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlanság” és valóságvesztés drámája vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példákknak)...

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzése, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején menekülni kénytelen frankfurti filozófia visszatérése, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az „egydimenziós ember” és a „tekintélyelvű személyiség” kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiség amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képzetlenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképessé tette a német társadalmat, napjaink

Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, önelemzési hajlandóságot szinte tiltó stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával, a fiktív és életképtelen identitások terjedése, a morális felelőtlenység és a múlt kollektív tagadásának esély-kínálata valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektívaként... S ha a gyászolásra képzetlenség a közösségi viselkedésben ekkora, eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya mennyivel súlyosabb teher? A rálátás igényének és a szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újrafeltámadása pedig aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezhiany drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is.

Holocaust-emlékalbum 1944-ből²

S ha a felelősség a kollektív identitások és egyéni életvezetési normák aktualitásával terhelődik, vajon „átfordítható-e” az egyén, az átélő személyiség, a megszólalni hangban és vizuális emléktárgyban is köteles alkotó analitikus perspektívájába?

Marianna D. Birnbaum kötetének erénye a hétköznapiság. Majdnem levéltári, de mégis másabb, mert közvetlenül személyes, elbeszélő, kötetlen, időket átívelő. Főszereplői a gyerekek, az ő életük, helyzetük, barátságuk, elszakadásuk, méltatlan soruk, váratlan-véletlen megmenekülésük, túlélési kísérleteik 1944-ben, esetleg utóéletük is. A szereplők mintegy 2-3 éves kortól 12-16 éves korig idéződnek fel Daisy emlékezetében, szemük színével, kedvenc játékaikkal, szituációs élményekkel, mondataikkal, sorstűrésük és szenvedésük mindenperceivel.

Erénye még a környezet, a társadalmi létmód, a cselédek, nanny-k, keresztanyák, Frauleinek, nagynénik – és mellettük a fiúk, férfiak, nagybácsik, ismeretlen rokonok, házmesterek, keretlegények, ruszki katonák, magyar bakák, katolikus és zsidó, hívó és hitetlen felnőttek közvetlen közelből bemutatása, emberi sorsvázlatuk skicceinek képek és

² Marianna D. Birnbaum: *Emlékalbum 1944-ből*. Corvina Kiadó, Budapest, 2015. 120 oldal

emléktöredékek általi megalkotása. Meg a barátok, beosztottak, üzletfelek, védett házak lakói, pincébe menekült környékiek, ártatlan áldozatok és véten családjaik sorshelyzete, túlélési vakreménye. Rokonszenvek és embermentések, Dunába-lövések és elhurcolások, marhavagonok és visszatérések, a legtöbb haláltábor neve és híre, közben ismét gyermekorsók, jobbák vagy végzetesek, elkényeztetettség és leleményesség, merész és rátarti megoldások, önfeladó beletörődések. Mindennapok, a náci bevonulástól a háború utáni időkig, visszatérőktől a soha többet nem hallott rokonokig...

Végtelen tömegben, oldalanként mintegy rejtett intimitással ábrázolt sorsok sorozatai, a tízéves kislány emlékezetében megmaradt portrék képzetanyaga. Elhurcolás, fogolysors, munkaszolgálat, német vagy orosz kényszermunka, lakásrablás és boltkifosztás, éhezés és krumpli-osztás. Egy háromnegyed év, mely a magyarországi zsidóság hozzávetőlegesen fél millió áldozattá vált egyedének sorsát szimbolizálja, akiknek háromötöde a gázkamrák és a kényszermunkák közvetlen áldozatává lett. S közben néhány keresztény segítő, rokon vagy ismeretlen, szomszéd vagy szolidaritást vállaló is arcot kap – nem ok nélkül.

A kötet „szöveganyaga” nem mérhető az akadémikus emlékezetkutatás szimpla mércéivel. A könyv hátoldalán Spiró György ajánló szövege: *„Nem igaz, hogy nem lehet újat írni a vézskorszakról, csak kiváló emlékezőképesség, visszafogott, a sorok között megbúvó irónia és jó toll kell hozzá. Marianna D. Birnbaum könyvének nagy része azokról a rokon vagy közeli ismerős gyerekekről és a szüleikről szól, akik nem jöttek vissza; többük fényképét is mellékelte, köztük néhol feltűnik a szerző is kisgyerekként. Normális, jól szituált felnőttek és szépen öltöztetett gyerekek, mindegyiküknek végig kellett volna élnie az életét. A groteszke finoman kihelyezett szemléletével, az irodalomtörténeti munkákon edzett szerkesztési gyakorlatával a könnyfakasztást a szerző végig elkerülte, ettől szép és igaz ez a könyv”.*

A könyv szerzője magyar származású irodalom- és kultúrtörténész, a Kaliforniai Egyetem kutatóprofesszora, a Közép-európai Egyetem vendégprofesszora, barátainak és régi játszótársainak csak „Daisy”. „László Marianna Daisynek születtem Budapesten, a Pozsonyi úton nőttem fel. Lassan hatvan éve Amerikában élek, ott mentem férjhez...”. Kutatási területként a közép-európai kultúra nevezhető meg a 15. századtól napjainkig,

de Janus Pannoniusról, Moses Mendelssohn feleségéről és több más jelentős személyiségről írt féltucat könyvet, Spiró György, Esterházy Péter, Nádas Péter, Danilo Kis, Christa Wolf, Konrad György és mások huszadik századi jelentősége is foglalkoztatja esszé- vagy interjúkötetekben. Esterházy Péterrel két közös beszélgetőkönyvet is jegyez, legutóbb az *Az évek iszkolása* 2015-ben jelent meg. Egy Vári Györgynek adott interjú-szövegében így vall a magyar emlékalbum háttéréről és szikáran pontos emlékezeti tartalmáról: „...az jár, általában is, az öregséggel, hogy az ember elkezd visszafelé nézni, és az emlékei egyre fontosabbá válnak. A szomorú emlékek még inkább. A gyerekkoromról van szó, a nagyszüleim komáromi házáról, az ottani zsidó templomról, a pesti zsidó elemiről. Nincs vallási kötődésem, csak mint nosztalgia él bennem. Kulturális kötődésem sincs igazán, mert sem a jiddis, sem a héber nyelvű kultúra nem volt igazán része az életemnek. A modern héber írókat modern irodalomként olvasom. Vagyis a zsidóság az élettörténetem szempontjából fontos. Mondhatnám, hogy a legfontosabb, mert már régen nem leszek nő, nem leszek kultúrtörténész stb., amikor még mindig zsidó leszek, és akármilyen öreg leszek, a meggyilkolt családtagjaim nem élednek fel”.³

A 44-es emlékkönyv sajátlagossága alighanem abban áll, hogy nem „a zsidókról”, vagy „a zsidóságról” szól, s nem elvont tömeg sorsát idézi meg, hanem mindig személyeket. Nem hallgatja el, ha tétován emlékszik, ha elfogultság hatja át, sem ha olykor száraz vagy tüntető akár. Őket, az élőket, a valamikor voltakát idézi meg, elkerülhetetlen hatá sú személyességgel.

Ami ezenfelül is izgalmas Birnbaum könyvében, az már korábbi, magyarul is megjelent sikeres művében is jelen volt szemléletmód.⁴ Aligha kell kósza analógiákat keresgelnünk a huszadik századi vallomásos irodalomból, Gracia Mendes históriája esetleírásokban gazdag illusztrációt nyújt ahhoz, hogy a szakralitások tiszteletére kevésbé adó, primer haszonvételben annál harsányabb uralkodó hatalmak működéslogikáját tükrözze. E perszonális történet az eltérő utókori leírások „tényei” és adatai dacára egykor is másfajta, utóbb még eltérőbb jelentéstartalommal bírt/bírhatott, minthogy az utókor is, meg saját kora is épp önnön múltjához vagy élő jelenéhez kellett szabja a bemutatás, rögzítés,

³ <http://nol.hu/kultura/nem-elednek-a-legyilkoltak-1582197>

⁴ *Gracia Mendes hosszú útja*. L'Harmattan, Budapest, 2008., 188 oldal

intenció, belátás és magyarázat gesztusait, a történő történelem kontextusait. Megerősítő tehát a Szerző szándéka, hogy ha Gracia históriája minden egyedi vonásával együtt is „tantörténet”-szerű, akkor lehet mindezt másként is megérteni, ha jelenünk és múltunk dimenziói között merészkedünk közlekedni hozzá. Könyve ezt a régvolt világot a legkisebb „kikacsintás” nélkül is a mai világok analógiájaként értelmezi, elemzésében a mikrotörténetírásnak épp olyan aspektusa gazdagodik, mely alapján a társadalmi környezetéből kilépni kényszerülő (vagy ilyesmire vetemedő) egyén szinte egész kora teljes uralmi armádiájával kerül szembe, s legfőbb eszköze a menekülés maradhat csupán, vagy valamely messianisztikus képzet, hogy ha például a keresztény Európa falai áthatolhatatlannak bizonyulnak, akár a Fényes Porta büvkörében is létre tudja hozni túlélő közösséget, kiérdemli a kor legnagyobb tekintélyű bizánci, olasz, németalföldi és ibériai rabbijainak elismerését, s utóbb azt a vádat is, hogy „proto-cionistaként” titkos útvonalakat épített ki a menekülő zsidóság biztos célba éréséhez, nagylelkű megsegítéséhez. A Mendes-család kivételes életű Graciája éppúgy „típus”, mint az *Emlékalbum* megannyi szereplője: szeretetnek álcázott elhanyagolás, sorstitolások, családi némaságok veszik körül az egyes életeket, szorongásokat ültetnek el a gyermekkorban, méltányosság-hiányt keltenek, a mások átélte érzelmek saját létbe emelését segítik elő, a családi kapcsolatok egész „mintasorát” vázolják fel, s az érzelmek megértésére fókuszáló „összehasonlító emlékezetkutatás” személyes lenyomatává teszik e könyvet is.

Birnbaum Emlékalbum-könyve azoknak is izgalmas forrásmű, akik elfogadják, szeretik vagy megértik a kapcsolatok „mérlegét” tükröző beállítódást, amely elbeszélői életfelfogással, lét-ideológiával hitelesítve a trauma intimizálódását mutatja föl. Szinte lapozunk a sorsokban, oldalanként mások és mások a szereplők, az apró fejezetek egy kortárs portré-sort alkotnak, még hozzá gyermeki fókuszról exponáltat. Ez a „lapozgatós” könnyedség, stílári gördülékenység, adekvát drámaiságot pótló haragnélküliség vagy elfojtás valamiképpen egy etnokulturális sérülékenység szükségszerű tüneteit villantja föl, de indulat helyett mintegy kedélyes gyásszal, a meg-nem-engedődő harag helyetti föloldásban találja mindazt, amit korántsem az elfogadás diktál. A saját emlékfoslányokban kisajátított és megörökölt, tovább vitt és 1956-os disszidáláshoz vezető úton túl mintegy tartósított élelmények ilyen formában feltárása talán épp a beszé-

lőközösség, az emlékező intimitás megszólaltatása révén a magmaradt társadalmi feszültségeket oldja föl. S teszi ezt épp olyankor, midőn e feszültségek közel olyan életteli, mint Daisy gyermekkorában voltak, s épp úgy, ahogyan a feszültségek bünteljes árnyoldalát a német nemzetideológia hosszasan rejtette.

Rövidebben, de ugyanakkor kritikai tónust is megfogalmazva: lehetett volna talán az emlékalbum fotóit arra használni, amit Marianna D. Birnbaum egykor Gracia Mendes sorsában a túlélők esélyének kultúratörténeti körvonalaiával pontosított, s most, a történeti antropológia esélyét mintegy szándékosan elvetve, az emlékezés terhére közszemlére bocsátva fogalmaz meg zsidóságról és világról, immár mentség nélkül pusztuló sorsok kitettségéről.

Méltó, és alázatoskodás nélkül is tiszteletet kívívó könyv. Mindenkinék, akinek erre szüksége van vagy lehet. S amíg lehet.

Arcok birodalma(i)

Igencsak erős kontraszt lehetne a történeti antropológia aspektusa Birnbaum könyve esetében, de épp ily „lapozós történelem”, vizuális emlékezeti forrásanyag rejlik Ernesto Frers munkájában is, amely a portrék sorát a másik „felvilág” alvilági lényéből formálja meg. *A Birodalom hóhérainak nyomában* címmel megjelent kötet⁵ nem csupán a holokauszt időrendjét és a nürnbergi vádlottak lajstromát tartalmazza, hanem négy nagyobb blokkba rendszerezi a zsidók mézárulásának közvetlen részeseiként, felelőseiként és (java részük esetében) emberiség elleni bűntényben részeseként, akár napjainkig is szökésben lévő ismeretlenjeiként bemutatható mézárosokat. A CIA és a nyugati országok által kimenekített néhányak (tízezres nagyságrendben), vagy a nürnbergi bíróság által perbe fogott két tucatnyi legismertebb felső vezető mellett a későbbi, hidegháborús légkörben bűneiket leleményesen rejtő tömegek ellenében szűk körű kutatói gárda indult munkába, hogy feltárja, megnevezze, felelősségre vonassa mindazokat, akik hatmillió zsidót és ötmillió más holtat hagy-

5 *A Birodalom hóhérainak nyomában. / A magyar holokauszt 70. évfordulójának emlékére.* IDResearch Kft / GloboBook Kiadó, Pécs / Budapest, 2014., 165 oldal. (eredetileg *A La Caza de Los Verdugos Del Reich*, 2010, Barcelona – letölthető könyvként <http://www.seraporlibros.net/470872/A-la-caza-de-los-verdugos-del-reich>)

tak „örökségként” a jelenre, itt „nem elviselhetetlen tárgyilagossággal, hanem a rémület emlékezetével” megírt portré-sorba szedve jelennek meg. Bűnösök és büntettek fotói, az őket utólag nehézkesen azonosítani és megnevezni igyekvő kutatók forrásanyagai kerülnek itt egy képeskönyvbe, főképp olyanok révén, akik túlélők vagy emlékezők nevében, de az utókor igazságkereső elkötelezettsége okán szánták életüket Himmler, Eichmann, Heydrich, Jodl, Keitel, Speer, Ribbentrop, Borman, Göring, Mengele, Hess és mások tetteinek megnevezésére, végigkövetésére. Az ebbe a körbe sorolható mintegy 150 ezer náci szökevényből az utókor igazságszolgáltató büntetésének mindössze 35 ezret sikerült vádhatóság elé vonnia, a háború kirobbantásában, béke elleni büntettekben, háborús bűnökben és emberiség elleni bűnökben elítéltek java része tehát átélte, megúsza, s ha úgy tetszik, Ők és leszármazottaik mindmáig körünkben élnek... Mindazok, akik üldözöik, kutatóik, tetteiket felderítő nyomozóik voltak, ugyancsak jelen vannak „eredményeikkel” e kötetben, mely lakonikus „ajánlójában” így körvonalazza e bűvkört: „A Harmadik Birodalom hóhérai, a holokauszt végrehajtói és akik megbosszulták az áldozatokat”. Róluk szól e könyv, ha csak lapozgatjuk. De csöppet sem rejti a fedésben lévő tömegeket, sőt: „A náci vezetők és üldözöik története” alcímmel voltaképpen a könyv nem csupán a korabeli rettegett emberek portréit, személyes életútjának apró részleteit kínálja (pl. Heydrich, Csehország és Morvaország „protektora”, minden helyi ellenállástól „megtisztítója” mint félénk kisfiú, aki hegedülni tanult, hogy ebből is „az árja faj felsőbb-ségére” utaló önértelmezés szülessen később...), hanem egyúttal személyes kapcsolatrendszerek, hálózatok, pszichés motivációk, félelmek és aberrációk tömegét teszi kiolvashatóvá. Egyúttal a háttértörténeteket is, ami egy katalógusnál árnyaltabb értéket ad e forrásműnek. Ahogy a Heydrich elleni prágai merénylet kitervelői, elkövetői is képbe kerülnek, halványan földereng Hitler belső elhárítási szervezete, képbe kerülnek a cseh szabadságharcosok mögötti emigráns ügynökök, kommandósok, brit elhárítósok, kémek és logisztikai menedzserek is – de nem függetlenül az 1942 májusának végén elkövetett merénylet után elpusztított mintegy ezer megkínzott és kivégzett ember, mellettük három-ezer zsidó deportált halálától. Hasonló „pillanatfelvétel” készül Eichmannról, Göringről, Himmlerről és még sokakról, de nem függetlenül a történetek számai között felfelőlő tényanyagtól (például az 1944 júniusában Magyarországról Auschwitzba érkezett

361.661 fogolytól), s ezenközben a hóhérok historiáját végül is sikerrel feltáró kutatókról, például Simon Wiesenthalról, Beate Klarsfeldről, vagy az angol, az amerikai, izraeli és más titkosszolgálatokról, bosszúálló csoportokról, volt-nácikról és politikai vagy gazdasági utóéletükről, elszánt üldözöik próbálkozásairól – végül talán nem eltúlozható vádiratként azokról is, akiknek a háborús évek alatt vagy után megnevezhető köze volt a gyilkosok mentésében, bújtatásában, fedezésében és a körülöttük helyenként kialakult közöny nemzetközi terjedésében, a Nyugat cinkos felelősségében is.

Nem túl vastag könyv, „mindössze” néhány portré, de abból is a továbbiak, sorsok és drámák, életutak és függőségek, célok és aljas tervek végtelen tömege ömlik elő. Talán (néha, valamikor és valahol) éppen e tantörténetek kapcsán kellene elmondani, hogy főképp azok, akik tagadnak, félrebeszélnek, ostobaságokra vetemednek vagy tudatlanságra büszkének minősülnek az európai zsidóság pusztulása és sokan mások gyalázatos megsemmisítése terén, olykor beleolvashatnának ilyesfajta „kézikönyvekbe”, melyekből nem a csahos fasizmus lözungjai, hanem az elkövetők emberi és nyomorult világa dereng elő hétköznapi példák sorozatain át. Tanulságosan, észbontóan, veszélyesen. És korunk „áthallásos” historikumától korántsem függetlenül... A Birodalom arcai ugyanis az arcok birodalmára épülnek, azok mintázatára hasonlítanak. Egykor is, ma is.

Hóhérság iskolái, jogiasult fasizmusok, alkuképes vakremények

Még az „akkor is” történeti körébe tartozik, de nem minden mai analógia nélkül szólal meg az az összegzés, melyet K. Farkas Claudia pécsi egyetemi tanár⁶ egy eddig nemigen ismert szervezeti rendszer belső összefüggéseiről és forrásairól tett közzé *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban* címmel.⁷ Kötetében az 1938-as faji törvényt és az iskolai zsidóellenes jogszabályokat mutatja be, lényegében elsőként adva alapos körképet az olasz fasizmus és a zsidóság viszonyáról. A magyar (és részben az európai vagy közép-európai) neveléstörténeti alapmunkákból

6 történész, a Pécsi Tudományegyetem habilitált docense. Kutatási területei közé tartozik az olasz fasizmus oktatáspolitikája, az olasz és a magyar zsidók jogi helyzete a XIX–XX. században.

7 Belvedere Meridionale, Szeged, 2015., 139 oldal.

nemigen ismerhető meg ez a térség, s még kevésbé a rejtett, főképp csak olaszul megjelent publikációk szemléletmódja, s még ezeknél is kevésbé a jogszabályi háttér vagy ennek alkalmazás-technikái – holott ezeknek izgalmas párhuzamai a hazai folyamatokkal (ha nem is eviensek, de) analogikusak, s ez a kötet egyik lehangoló közléstartománya bizonyítja a fasiszta indoktrináció, a korai Mussolini-rezsim rasszista gyökereit és sikereit az európai faszimusok természetrajzát illetően is. A kötetben számos új összefüggés, korábban nem ismert forrás és eddig javarészt ismeretlen vagy nem kellőképpen árnyalt összkép kerül napvilágra. A Mussolini Olaszországában felvirágzó „reménysugár” a zsidó iskolák számára a nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítását” hozta, 1938 augusztusa a Nemzeti Nevelés Minisztériumának körlevelével kezdődően a nevelési színterek „teljesen olasz” tételével mutatkozott meg, amire ugyan időleges választ adott a zsidó közösségi iskolák (scuola ebraica) létesítése, de az olasz antiszemitizmus a hivatalos politika rangjára emelkedett ekkortól már. Mussolini „új embertípus”, a „homo fascistus” kinevelését vizionálta, azt akarta, hogy az olaszok „szolgai fajból” végre „uralkodó fajj” váljanak. Idézem a Szerzőt: „Benito Mussolini rendszere kevesebb, mint két évtized alatt lebontotta a jogbiztonságot adó sáncait a zsidók körül. A fasiszta állam kezéhez 1938 és 1942 között több zsidóellenes törvény tapadt, melyeket autonóm módon jegyzett. 1943 korszakhatár: Mussolini bukása, Észak-Olaszország német megszállása és a Salói Köztársaság megalakulása után a fasiszta és a náci politika egy szintbe került zsidóellenes téren: ekkor a zsidóktól a létezés jogát is megtagadták. Az 1938-ban bevezetett zsidóellenes intézkedésekkel a faszimus a félszigeten korábban ’bevált’ joggyakorlathoz nyúlt vissza... Az itáliai zsidók különös, ellentmondásokkal teli történelmet mondhattak magukénak. A Félszigeten jelenlétük az i.e. II. századig nyúlik vissza, és a folyamatosság jellemezte. Sokakat rabszolgaként hurcoltak magukkal római hadvezérek. A római zsidó közösség a legrégebbi Európában. Az i.e. II. századtól éltek zsidók többek között Tarantóban, Otrantóban, Pompeiben, Capuában, Siracusában, Ravennában, Ferrarában, Bresciában és Milánóban is. Az itáliai élet viharokat és szép pillanatokat egyaránt tartogatott az olasz zsidók számára, a velük szembeni toleranciát vagy diszkriminációt a politikai és az egyházi hatalom változó erőtere határozta meg. Egészen a IV. század elejéig a római hatalommal a kapcsolatok összességében pozitívak voltak. A kereszténység megjelené-

sével – amely i. sz. 380-tól a birodalom hivatalos vallása lett – az olasz zsidók helyzete fokozatosan rosszabbra fordult. A birodalom hanyatlása, majd bukása pedig a pápai hatalom megerősödését hozta. Szabolcsi Miksa megállapítását kölcsönvéve: ’az olasz zsidók is megállották a tűzpróbát. A pápaság árnyékában őrizte meg hitelvét az olasz zsidó’ /.../ Hogy az olasz zsidóság az ókort és a középkort átélte, a história egyik legnagyobb csodája: I. Gergely pápaságától kezdve (i. sz. 590) mintegy tizenkét évszázadon át helyzetüket erősen befolyásolta az aktuális pápák álláspontja, amely mindig más szint öltött. Sorsuk a politikailag extrém módon széttagolt félszigeten nagy változatosságot mutatott, a helyi politikai struktúrák függvényeként. /.../ Az olasz zsidók számára a jogi egyenlőséget a XIX. század hozta meg, az egységállam megteremtésének puzzle-szerű eseménysorozata. 1870. szeptember 20-án felszámolták az utolsó gettót is, Rómában. Új korszak kezdődött Európa legrégebbi zsidó közössége számára... A huszadik század elején a zsidó közösség szinte teljesen beolvadt Olaszország szövetébe. Az emancipációval társadalmi érvényesülési csatornák is nyíltak. Az antiszemitizmus – helyesebben talán – antijudaizmus szélsőséges katolikus optikaként azért jelen volt, háttérben a két vallás dogmatikai ellentéteivel. A zsidó közösség tagjai közül sokan futottak be fényes karriert a múlt század eleji Olaszországban és töltöttek be fontos pozíciókat a politikában és a hadseregben. Úgy tűnt – Szabolcsi Miksa szavaival szólva – hogy itt ’a zsidó hite [...] semmiben nem akadály’. Néhány példa a zsidók érvényesülésére számokban és pozíciókban kifejezve: 1902-ben az Olasz Királyság hat szenátora volt zsidó, 1922-ben számuk 19-re emelkedett. 1910–1911 között a velencei zsidó családból származó jogász-bankár, Luigi Luzzati lett az ország miniszterelnöke. 1907-től hat éven át Ernesto Nathan töltötte be Róma polgármesteri székét. A zsidók kivették részüket az első világháború küzdelmeiben is, a hagyomány mintegy ötven zsidó tábornok nevét őrzi, közülük a legismertebb Emanuele Pugliese. A faszimus hatalomra jutása önmagában nem sodorta válságba az olasz zsidók sikeres társadalmi integrációját. A mozgalom alapítói között, annak finanszírozásában is szerepük volt. 1922 októberében a »Marcia su Roma«-ban több mint 230 zsidó vett részt, majd a hatalomra jutást követő küzdelmekben is ott voltak. A győzelem után bármely állami állás nyitva állt előttük. Voltak zsidó tagjai a Fasiszta Nagytanácsnak, sokan szolgáltak a fegyveres erőknél, jelen voltak az egyetemeken, a közigazgatásban,

a sajtó területén is... A Duce zsidókkal kapcsolatos kommunikációját a félrevezetés és a 'kettős játék' határozta meg. Súlyos következménye lett mindannak, hogy nyilatkozataival megtévesztette az olaszországi zsidó közösséget: eltompította a veszélyérzetüket és köreikben sokáig 'jó Mussolini-kép' élt. A fasizmus kezdetben nem mutatott rasszista vonásokat, ezzel magyarázható, hogy sok zsidó lépett be Mussolini pártjába. A 20-as évek elején Mussolini olyan értelmű nyilatkozatokat tett, miszerint itt nincs különbség zsidó és nem zsidó között, a zsidók számára Olaszország földje maga az 'új Sion'. Mussolini 1921 novemberében a III. Congresso Nazionale dei Fasci-n úgy beszélt, hogy a fasizmus nagy jelentőséget tulajdonít a faji kérdésnek, 'mert a faj az (alap)anyag, mellyel történelmünket akarjuk építeni'. A fasiszta vezér többször nyilatkozott olyan értelemben, hogy Olaszországban nincs antiszemitizmus, mert az itt élő zsidók állampolgárként és katonaként is 'bizonyítottak' /.../ 'Ostobaságnak' nevezte a rasszizmust és így beszélt: »Természetesen nincs tiszta faj, zsidó faj sem. Faj: egy érzés, nem realitás, 95%-ban érzés. Nem hinném, hogy biológiailag bizonyítható lenne egy faj tisztasága«. Majd a germán faj állítólagos felsőbbrendűségén ironizált: »A nemzeti büszkeségnek – mondta – nincs szüksége a faj delíriumára«. Arról is beszélt egy német írónak, hogy Olaszországban nincs zsidóellenesség. /.../ A fasiszta pártba még a harmincas években is sok zsidó lépett be: 1928 és 1933 között 4.920 zsidó tagja volt, az olasz zsidó közösség több mint 10%-a. Giorgio Bassani *Finzi Continiék kertje* című regénye érdekesen világítja meg mindezt: 1933-ban történt, a fasizmus úgynevezett „Decenniumának” ünnepi évében. A Duce hirtelen, kegyesen, szinte ihletből elhatározta, hogy kitarja karját a 'tegnapi közönyösök és ellenségek' felé, s e „nagylelkűség” révén egyszeriben kilencven százalékra emelkedett a ferrarai hitközséghez tartozó fasiszta párttagok száma” – így ír a Szerző egy összegző tanulmányában.⁸

Az 1934 után átalakuló hangnem és a zsidókkal kapcsolatos politika változása 1936-ra már a szerkesztőségekből, újságírók köréből eltávolítandó munkatársakig hatott, mivel úgy vélték: „Az antiszemitizmus elkerülhetetlen ott, ahol a szemitizmus erős. [...] A sok zsidó miatt jön létre a zsidóellenesség. A faji politika a félelemből táplálkozott. A

fasizmus faji koncepciójában a 30-as évek derekán mély változás állt be, akkor, amikor Olaszország Afrika szarvában vívta gyarmati háborúját az etióp néppel. Már a háború kezdetén, 1935-ben fasiszta újságok, mint például az *Il Popolo d'Italia*, 'olasz faji öntudat' szükségességéről kezdtek cikkezni. Mussolini 1935 októberében egy beszédében élesen kikelt az afrikaiakkal kötött házasságok ellen” (u.o. 4-5. old.). „A Ducénak a mesztic faj” létrejöttével kapcsolatos aggodalmi vezettek a diszkriminatív törvénykezéshez. Az etióp háború előtt a fekete kontinens olaszok uralta területein elterjedt volt az ún. 'madamismo': az itt élő-harcoló katonák és a gyarmatügyi kormányzás tisztviselői közül sokan éltek együtt bennszülött nővel és sokaknak gyermekeik is születtek. A szituáció akkor még nem okozott fejtörést a kormánynak, mert kevés olaszt érintett. Etiópia meghódítását követően az itt élőkel való kapcsolat más összefüggésbe került: a régi gyarmatoknál (például Líbia) sokkal népesebb területről volt szó, és a terv az volt, hogy többmillió nagyságrendben telepítenek olaszokat a meghódított területre. Voltak kormányzati elképzelések a 'madamismo' mérséklésére, például az, hogy az olasz férfiak legfeljebb hat hónapot töltsenek a fekete kontinensen, egyúttal ösztönözték a feleségeket, hogy kövessék férjeiket a távoli helyekre. A sikerrel megvívott gyarmati háború után úgy gondolták, hogy Olaszország ezt az etnikailag heterogén birodalmat csak abban az esetben képes összetartani, ha megóvja magát a 'meszticizmustól' és nem oldódik fel a »fajok« tengerében. Az 1937. április 19-én kiadott törvényerejű rendeletet értelmében egytől öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatók azok az olasz állampolgárok, akik a Királyság vagy a Gyarmatok területén házastársi/élettársi kapcsolatban éltek Olasz Kelet-Afrika alattvalójával. Büntetés csak az olasz állampolgároknak járt, mindkét nembelieknek, a 'büntársaiknak' nem. A »faj minőségének rombolásáért« csakis az olasz állampolgárokat tartották felelősnek, mondván, ők magasabb civilizációhoz tartoznak. Az volt az álláspont, hogy aki »megengedhetetlen kapcsolatot tart fenn« bennszülöttekkel, bizonyítja, hogy megfélelkezett állampolgári kötelességéről. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a faji törvények kibocsátását követően a prostitúciót eltúrte a rezsim). Kelet-Afrikában nyílt faji diszkrimináció történt, és mindez jóval megelőzte a zsidóellenes törvények kibocsátását. A faji tisztaság deklarációjával a fasizmus gyökeres váltást hajtott végre: jogi téren felavatta a »tiszta vér« mítoszát” (u.o. 6-7).

8 K. Farkas Claudia 2015 „...Olaszországban bizonyos dolgok nem történhetnek meg”. Az olasz zsidók a befogadás és kirekesztés útjain. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia*. Online folyóirat. 2015/2:1-11. On-line: <http://yerushaonline.com/?v=bd73b4kn2>

A könyv nyolc nagyobb fejezetben ismerteti a folyamatok kirekesztésig, fajvédelmi iskolapolitikáig, egyetemi szférában ható következményekig, vezető ideológusok képbe kerüléséig és a Fasiszta Nagytanács 1938 októberi üléséig eltelt időszakot, a zsidótörvények okait és politikai hatásait is. Nemcsak hiánypótló (például mintegy egyötöde bibliográfia, javarészt eddig nem ismert forrásművekkel), de felrázó, agybakólító munka is, akut folyamatokkal párhuzamosítható tónusai, mikropolitikák és fajelméleti hőbörgések terén átlátható analógiái vészerhesen hangzanak. Ahol a gyerekek a fasiszta iskola áldozataivá lesznek, a kultúra általános faszálódásának végletei mindenütt teret követelnek, a közoktatás csinovnyikjai beáldozzák a tanárokat, iskolai normákat, új generációk képzésének ideológiai programját, izolálja s majdan fajvédelmi okokra hivatkozva törvényessé is teszi a diszkrimináció minden módját, ott a másságot semmi- és sehogyan sem toleráló világkép totális, de végveszélyt is hordozó uralma köszön be. A totális kohézió vakreményében és a „nemzet életéből” kizárt állampolgárság evidenciáival itt is, mint sok helyütt másutt, „drámai törésvonal alakul ki a rezsim/nép viszonyában” (116. old.). A fejlemények későbbi alakulása viszont már közismert. A Szerző e téren fölhalmozott írásai, tanulmányai, könyvei és magyarországi zsidóságtörténeti kutatásai javarészt elérhetőek elektronikus úton is,⁹ e korábban habilitációs értekezésként fogant szöveg kiadói vállalása pedig a Belvedere méltó és fontos missziója.

Zsidó-magyar számvetés, a fennmaradás kötelezettsége

Nem szokványos cím, de a kötetet átfogja, tónusát és alaphangját első pillantásra egyedivé teszi a visszafogottan szűkszavú Konrád György kötetek között is, csupán ennyi: *Zsidókról*.¹⁰

9 <http://bookandwalk.hu/webreader/reader.html?language=HU&preview=true&documentid=8431>;
https://publiobox.com/hu_HU/olasz-pedagogiai-modellek;
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kfarkas-kikereszt.htm>;
http://epa.oszk.hu/02300/02336/00001/pdf/EPA02336_modern_magyarország_2012_01_229-237.pdf; egyetemi habilitációs munkája: http://or-zse.hu/phd/KFC_habilitacio.pdf

10 Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

Az esszékötet immár sokadik, tematikusan is többedik, mégis hangütésben „konrádi”. Jól szabott, visszafogottan elegáns, élethitelesen egyéni, s a maga világegésznyi szűk terében teljességgel szuverén is. „A *Harangjáték* című kötettel zárul egy trilógia, amely a *Kakasok bánata* és az *Inga* című könyveimmel együtt alkot egészet. Kétszáznegyven miniatűr, egymással lóugrásos kapcsolatban álló mondatok, nem regény és nem esszé, tünődések a tartásról, önállósított líriko-epigrammatikus szekvenciák, egyszemélyes életfilozófia. Egy ember körbefordul a maga világában, térben és időben, a szövegdarabok véletlenszerűen egymásra találnak, közöttük személyes összetartozás van. Háziiparos vagyok, biográfiám eseményes részét, a leghosszabbat befejeztem. Most éppen. Szürke foltokat szeretnék föleleveníteni, kép adja a képet. Lehet, hogy az ásatás végtelenné húzódik. Mint amikor egy csoportfényképből egy arcot kiemelünk, és népes kíséret jön a nyomában. Városokat, tereket keresek, ahol történt valami. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint idéten. Az irodalommal kutatom, hogyan éljek. Még ha egyes szám első személyben gondolkodom is, érzek magam körül egy többes szám első személyt. Az én mögött lappang egy mi...” – írja e sorozat előző kötetében. Az újabbikban pedig ekként: „Negyvennégyben magyar zsidó voltam, negyvenöt óta zsidó magyar vagyok. Mert itt lakom és magyarul beszélek, mert itt vagyok ismerős, mert ennél fogva: ez a hazám. Zsidóként mondom, hogy az enyém. Megfizettem érte eleim sírjával, akik itt vannak eltemetve, meg talán a munkáimmal is. Régtől fogva itt vagyon jó Budán lakásom. Zsidó tanáraink itt hagyták a névjegyüket a magyar irodalomban. Vigyük haza Jeruzsálembe Füst Milánt, Karinthy, Radnótit? Fogjuk a hónunk alá, és vigyük haza a Bibliát? Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom? Ezt inkább ti mondjátok, ha úgy gondoljátok, és ha szívesen mondjátok. Mindazonáltal jövőre Jeruzsálemben, száradjon le a jobbkarom, ha elfelejtem. Lehet, hogy leszárad. (...) Fia vagyok a zsidó népnek, és polgára a magyar társadalomnak, nemzetnek, államnak. Zsidó és keresztény magyarok között telt el az életem nagyobb része, hogy is ne lennék magyar? Akkor hát mind a kettő? Igen, mind a kettő. A kettőből csak élethozugság árán lehet egyet csinálni”. „Ezeket az 1986 és 2009 között keletkezett rövid írásokat most szigorúbban kapcsolja össze a tematika. A kihívó címnek azonban nincs szűkítő sugallata. A Zsidókról megindítóan pontos és kérlelhetetlenül személyes;

privát esszé és tárgyilagos próza: igazi Konrád-könyv. Egy ember, akit a gondviselés zsidó emberpár gyerekévé tett, tudomásul veszi, hogy ő kicsoda-micsoda, és mindabból, amit a zsidóságról tud, beleértve a családi emléktárat, leszűrhet egy kérdést. Azt válassza-e, hogy elfogadja magát annak, aminek született, hogy elfogadja a szüleit, a tágabb famíliát, és közéjük valónak, közülük származónak tekintse magát? Vagy inkább kiszabadulni igyekezzen ebből a közösségből és odatartozásból, más szóval azt válassza-e, hogy ő maga ne legyen többé zsidó? Ha viszont elfogadja magát zsidónak, akkor indokolt a további gondolkodás a tárgyról. /.../ Zsidónak lenni Izraelen kívül valamilyen pesszimizmust jelent. Nem is remélem, hogy bárhol problémátlan lehetnék. De miért is lennék? Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját. A magányt éppannyira meg kell tanulni, mint az együttlétet. Lehet, hogy egy zsidó nézi úgy a dolgokat, ahogy én nézem. De mikor ablakomon át fákra és hegyre látok, vagy amikor bororvahabosan a tükörbe nézek, eszembe se jut, hogy íme, ez itt egy zsidó.

A zsidók vágya, hogy közösségre leljenek, megindító, teljesülése azonban még várat magára. Izraelben elérték, hogy államként legyenek magányosak. Nehéz jól vizsgázni magányból. Az ember viszi magával az örökkévalót, a töltőtollát, és nem keres anyaölházat sehol.

Hogy távolság van köztem és a többiek között, ezt nem tartom tragikusnak, valójában elszomorítóknak sem. De még sehol a világon nem voltam olyan városban vagy falun, ahol ne lett volna kivel beszélgetnem. Támadóinkkal szemben lehet védekezni együtt is, de lehet egyedül is, néhány barát társaságában. Lehet védekezni fegyverrel is, írással is, vagy akár egy néma tekintettel. Gyűlölőinket támadni nem muszáj, sőt, figyelemben részesíteni sem”.

Persze, valójában nem recenzió, nem ismertetés, nem kritika, ha megvezetve az író tollának tónusától, csak követi, vagy végestelen végig idézi csupán az ember. Meglehet, talán ez lenne az igazi kritika. Olvasójára bízni, mit fogyaszt el, mit emészt meg, mit visz és ad tovább a szeme elé tolt mondatokból. Valójában a méltatás műfaja és alkotói módolták csak ki, hogy önnön nagyságuknak teret adjanak azzal, hogy minősítik, kategorizálják, féleségekbe és típusokba illesztik olvasmányaikat, esetleg összevetik másokkal vagy hasonlókkal, értékesebbekkel vagy hitványabbakkal. De mit lehet „kritikaivá” tenni sokadik opuszát megírt, „az irodalommal kutatom, hogyan éljek” szerzőt, az önmagát „házi-

iparosnak” minősítő szemlélődőt, aki a magyar kortárs irodalomban az egyik leghatározottabb és legfölismerhetőbb hangok egyikeként végtelen számú külföldi fordítás-kiadást megért, nemzetközi elismerésben is kivételes, humanista világgépével pedig drámaian kormeghatározó oeuvre alkotója...? Aki csak „szürke foltokat szeretnék föleleveníteni, kép adja a képet. ... Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját” alaphangon ír az írás mint tett és a létezés mint ajándék komplexitásáról?

Hát..., talán azt, hogy fontos nekünk. Vagy megfontolandó. Vagy örök tépelődésre és mérlegelésre készítő. Hogy visszafogottságában a szociologikusság és filozofikusság elegyedik a narratív őszinteség és fölcicomázatlan valóságmondás tónusával. Hogy a címmel jelzett „keret” szinte bármit elbeszélhetővé tesz, s ez a rövidebb-hosszabb húsz esszé mind tele van három mondatonként aláhúzható életfilozófiával, tudással, szimpátiával, megérett örökséggel, az ekképp átfirkált-széljegyzetetel kötet meg a születés és túlélés életfilozófiájával.

„A vallás a személy és a közösség átfogó életstratégiája. A zsidók nem érték be azzal, hogy élnek. Pedig már ez is ajándék. Napestig gondolkodtak azon, hogyan kell helyesen élni. A bibliai ösztönzés: saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért. Bolond nép vagyunk, rögeszmések, próféták, világforradalmárok szép számmal akadnak közöttünk.

A zsidó, ha már majdnem egészen olyan, mint a környezete, ha mindent megtanult, amit a környező kultúrából megtanulni képes volt, akkor is valahogy más marad. Aki fél különbözni, annak elég nagy teher, ha zsidónak született. Kénytelen megedződni a különállás sportjában. Aki szereti hangsúlyozni zsidó identitását, jobban fogja magát érezni Izraelben. Azért az egyért, hogy zsidó, és ez meglátszik rajta, ott nem fogják utálni. De ott is van, akit idegesít, ha ezt nagyon hangsúlyozza.

/.../ Ha az embernek nincsen kedve elmenekülni az otthonából, akkor tegyen valamit azért, hogy saját városa inkább kíváncsi legyen a másra, mint gyanakvó. Könnyebben választom ezt a magaviseletet, ha jól érzem magam a másféleség lelki bőrében, ha passzionátus kisebbségi vagyok.

Ahol van egy többségi, keresztény, régóta helyben lakó nép, ott a zsidó vendég; akkor is, ha ősei századok óta ott élnek, talán régebben is, mint a szomszédok. Minél inkább zsidónak vallja magát, annál inkább vendég. Ha sokat fészkelődik, a házigazdának kedve támadhat rá, hogy lecsapja. Hogy

a mindenható ezt neki nem engedi meg? Ki tudja? Nem szükséges a teremtés gondolatát a jóság képzetével összekötnünk. A halál szüntelenül dolgozik, fogyaszt. Hogy a másik ember élete tökéletesen veszendő, némelyeket még inkább csábit a megsemmisítésére. A démon fölmenti az embereket a bűntudat alól, hogy képesek legyenek belefeledkezni a bűnbe. Azt suttogja, hogy az egyes ember élete nem szent. Absztrakciókat helyez fölébe. Az ördög jogcímeket ad emberölésre”.

A gondolatmenet félelmes pontossága ugyanakkor dráma vázlata is. A jelenkor drámájáé, a folytatásé, a következő felvonások előjátékaképpen epilógusé... Pontos, sorsszerű, mértékadó, olykor szabadkozó, de elismerő, s főleg felismerő.

„A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Asztalhoz ülve, megyek a tollam után, és megsejtek emberi állapotokat. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás az utam célja. Kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Beleszülettem a témámba, napjaim keretéről mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Nem lepődöm meg rajta, hogy a ragadozó húst akar enni, a pók legyet akar fogni, és hogy az ember viszont sok mindent akar. Zéróista vagyok, és a semmihez mérem a történéseket. Mi máshoz mérném a valamit, mint a semmihez? Ha több annál, akkor már valami. Köszönöm, hogy van házam, és lett vacsorám is; emlékezetemben leélni érdemes napokat sorolok egymás mellé. Igyekszem megmenteni valamit jövés-menéssel eltöltött napjaimból, próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram”.

Ez utóbbi sorok még/már nem a Zsidókról esszé-kötet, hanem a Szerző weboldalának a Harangjáték-kötethez kapcsolt ismertetéséhez vezet. De mert az „emlékezetben leélni érdemes napokat” és „jövés-menéssel” töltött életidőt mint „napjai keretét” meghatározva vissza-visszkap a zsidó lét és a zsidóság mint kultúra-szabta állapot írói eszközéhez, hogy „olvasói felderítője” legyen alkonyi tájakon, s „megsejtsen emberi állapotokat”, ezek ha épp zsidósághoz kapcsolódóak (relatívén nagyon sokszor is!), vagy ha e tárgyban vállalt „félvakon tapogatózás az utam célja” tónussal mindezt hitelesíti, akkor mi sem teljesebb, mint az olvasat olvasata, „az igazság érdekes többletvarázst” átélő beleézés vállalása. Félő, hogy többet ennél nem érdemes, vagy kár lenne mondani a kötetéről, melyben az „add tovább fiadnak” tudása mélyes mély belátással társul. Olyanokkal, és sokféleképp, melyeket nem lehet „felülnézetből” klasszifikálni, mert folytonosan benne tapadunk, ráhangolódunk, elirigyeljük szabatoságát és mívségét, cizellált klasszikusságát. Olyankor és úgy, ahol erény és ritkaság „saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért”.